

Жумалиев С.С.

ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ СТРАТИФИКАЦИЯ ТЕОРИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ

Жумалиев С.С.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕОРИИ СТРАТИФИКАЦИИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

S.S. Zhumaliev

PROBLEMS OF RESEARCH OF THE THEORY OF STRATIFICATION IN LINGUISTICS

УДК: 809.434(575.2)(043.3)

Дүйнөлүк тил илиминдеги стратификация теориясынын пайда болуу өбөлгөлөрү, ага негиз салган окумуштуулардын изилдөөлөрү анализге алынып, лингвистикалык стратификациянын өнүгүү башатынын багыттары изилденет.

Негизги сөздөр: *стратификация, страт, социолингвистика, социалдык стратификация, функционалдык стратификация, лингвистикалык стратификация, лексикалык стратификация.*

В данной статье исследуется теоретические предпосылки возникновения языковой стратификации и анализируется исследование основоположников, основы развития лингвистической стратификации.

Ключевые слова: *стратификация, страт, социолингвистика, социальная стратификация, функциональная стратификация, лингвистическая стратификация, лексическая стратификация.*

In this article are investigated and analyzed the theoretical prerequisites of language stratification, the research of founders and development of linguistic stratification

Key words: *stratification, level, sociolinguistics, social stratification, functional stratification, linguistic stratification, lexical stratification.*

Стратификация термини латын тилиндеги *stratum* «настил, слой», *facere* «делать» [1, 487-б.] деген эки сөзүнөн куралган. Тил илиминде тилдин лексикасында катмарланган страттарды ажыратуу, жиктөө дегенди билгизет. Жалпы илим тармактарында биологиялык стратификация, химиялык стратификация, экономикалык стратификация, гидрологиялык стратификация, геологиялык стратификация, социалдык стратификация, лингвистикалык стратификация, лексикалык стратификация, семантикалык стратификация деген ж.б. түшүнүктөр бар. Маселен, геология илиминдеги стратификация тоо тектерин мезгилдик алкагы боюнча жиктеп, мезолит, палеолит ж.б. деген страттык катмарларга ажыратса, биология

илиминде өсүмдүктөрдү, жаныбарларды тарыхый мезгилдери жана түрлөрү боюнча ажыратат.

Ал эми социологияда физика-генетикалык, класстык, касталык, профессионалдык ж.б.у.с. 10 типтеги стратификация коомдогу тигил же бул топту элита катмары, жумушчулар катмары, дыйкандар катмары ж.б. класстык катмарларга бөлөт. Мына ушул социалдык-класстык катмарларга байланыштуу алардын тилине карата информанттарды социалдык катмарларга ажыратып кароо практикасы тил илиминде да колдонула баштаган. Бул багытта Я.Гримм, Ф.Гумбольдт, Ф.И.Буслаев, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.В.Шерба, Е.Д.Поливанов ж.б. окумуштуулар тилди коомдук кубулуш катары эсептешип, тилдин социалдык жана жеке катмарлары болот деген идеяга басым жасашып, лингвосоциалдык стратификацияларды маселен, В.М.Жирмунский “К проблеме социальной дифференциации языка” (1936), А.Д.Швейцер “Современная социолингвистика” (1976), Н.К.Иванова “О социальной стратификации языка”, Л.Б.Никольский “Синхронная социолингвистика” жүргүзүшкөн. Алсак, А.Д.Швейцер [2, 1976] жалпы тил илиминдеги теорияларга токтолуп, тилдик системанын функционалдык дифференциясы жана анын социалдык-коммуникациялык функциясына карата ири тилдер, кичи тилдер, өзгөчө тилдер деп бөлүштүрүп, тилдин социалдык статусун белгилейт. Социалдык катмарларды аныктоо үчүн фонетикалык (корреляция), социалдык белгилерди (коомдук абалы, билими, жашы, территориясы ж.б) эске алуу менен аныктоонун методдорун көрсөтөт. Айрыкча бул багыт жалпы тил илиминде А.П.Бабушкин, С.И.Трескова, С.В.Винник, Т.С.Зевахина, М.Давлатназаров, Т.П.Колбасова, М.М.Гухман, Н.И.Толстой, А.Тиобан, О.Л.Закарян, Р.И.Розина ж.б. окумуштуулар тарабынан иликке алынып, алардын эмгектеринде коомдогу тилдин функционалдык-системалык ролуна байланыштуу маселелери көтөрүлөт. Алсак, А.П.Бабушкиндин “Социальные аспекты лексической системы языка” деген изилдөөсүндө англис-орус тилдериндеги коомдук-саясий лексикага экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири, ушул социалдык факторлордун

коомдук-саясий чөйрөдө аталган тармакка тиешелүү сөздөрдүн калыптануу деңгээлдерине, анын натыйжаларына көңүл бурулат. С.И.Трескованын иши массалык маалымат каражаттарында колдонулган тилдин коммуникациялык кызматы социолингвистикалык аспектиден изилдөөгө алынып, массалык коммуникация аудиториясынын социалдык дифференциациясы көрсөтүлөт [3, 3-18-б.]. Ал эми С.В.Винниктин “Социолингвистическая интерпретация политических неологизмов американского происхождения” аттуу эмгегинде америкалык пресанын таасири аркасында белорус тилинде саясий лексиканын пайда болуусунун себеп-факторлору жана алардын функционалдык колдонулуу чөйрөсү каралат. М.Давлатназаров өз жазуусу жок шугнан тилиндеги орус лексикасынын түрдүү социалдык чөйрөдө функцияланышына басым жасоо менен, айрым лексика-тематикалык топторго бөлүштүрөт [4, 4-19-б.]. Негизинен функционалдык стратификациянын изилдөө объектиси катары адабий тил, элдик тил, диалект, говор ж.б. тилдик чөйрөлөр алынат. Б.а. бул изилдөөлөр “тил – коомдук кубулуш”, “коомго жараша ар бир чөйрөнүн тили болот” деген жоболорго негизделген.

Кийинчерээк тилдик чөйрөнүн социалдык статусу боюнча стратификациялоонун тажрыйбасы бир тилдеги же чыгармалардагы лексикалык катмарларды, диалектилерди жиктөө үчүн дагы колдонула баштайт. Бул маселелер В.Карпова, Л.И.Кислик, А.Д.Кириян, Л.Л.Габышева, К.Р.Галиуллин, О.В.Санникова, Л.В.Мазуркевич ж.б.с. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралат. Алсак, Л.И.Кислик өзүнүн “Земледельческая лексика в памятниках деловой лексики 14-17 вв.” деген изилдөөсүндө орус тилинин 14-17-кылымдардагы иш кагаздарында катталып калган дыйканчылык лексикасы анализге алынып, сөздөрдүн жалпы темасына карата тематикалык жактан 6 группага шарттуу ажыратылат (мисалы: “земельное угодье” ж.б.). Ал эми В.Карпованын, К.Р.Галиуллиндин иликтөөлөрү тилдеги бөтөн лексиканы хронологиялык тартипте тарыхый катмарларга ажыратып изилдөөгө арналган [5, 1978; 6, 1982]. Л.Габышеванын “Семантические особенности слова в фольклорном тексте” аттуу диссертациясында якут эпосундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү социолингвистикалык аспектиде анализге алынып, мейкиндик-мезгилдик лексикасынын полисемиялык мотивациясы, социалдык аспекти жана классификациялык белгилери изилденет. Б.а. аталган изилдөөлөрдө коюлган маселелер структура-функционалдык жактан анализге алынат.

Лексиканы салыштырма, тарыхый-этимологиялык жагдайдан изилдөөдө тилдеги сөздөрдү лексика-семантикалык жана тематикалык группаларга ажыратуу, лексикалык бирдиктердин номинациясы, семантикалык деривациясы сыяктуу маселелери И.П.Слесарева, Э.Н.Болонина, В.А.Коробейникова, Э.В.Кузнецова, С.И.Никонова, Д.К.Нуржанова, С.А.Королевич, Л.В.Лаврова, Ю.Ишанкулов,

Е.А.Лебедева, О.В.Санникова, О.И.Гущева, Т.М.Ершова, Г.Г.Бондарчук ж.б. окумуштуулар тарабынан иликке алынат. Маселен, “Лексика-семантические группы в современном русском языке” аттуу И.Слесареванын изилдөөсүндө орус тилиндеги зат атооч жана тактооч сөздөрдүн мисалында лексика-семантикалык группага киргизүүнүн лингвистикалык же экстралингвистикалык, полисемантикалык же моносемантикалык, синсемантикалык же автосемантикалык ж.б.с. контрасттык маани туюнта алуучу белгилери көрсөтүлүп, лексика-семантикалык группадагы сөздөр семасиологиялык өңүттөн изилденет. Ш.Нафиковдун “Принципы номинации, структура и происхождение названий рыб в башкирском языке” деген диссертациялык эмгегинде башкыр тилинде балык аталыштарын номинациялоонун формага, түрүнө, касиетине, кыймылына, жашоо чөйрөсүнө, көлөмүнө ж.б. белгилерине карата ат коюунун принциптери, мотивациясы, семантикалык мүнөздөмөлөрү аныкталып, ал аталыштардын таралуу ареалына жана келип чыгышына байланыштуу урал-алтай, байыркы түрк, волгатүрктүк ареалдагы катмарларга ажыратылат. Ал эми Д.Нуржанованын “Способы номинации в сельскохозяйственной терминологии” аттуу ишинде орус тилиндеги айыл чарба терминдеринин пайда болуусуна говор, диалект жана жалпы тилдеги сөз маанилери түрткү болору жана айыл чарба терминдеринин жасалышынын номинациялык ыкмалары белгиленет.

Байыркы жазма эстеликтердин, көркөм чыгармалардын тилин же фольклордук чыгармалардын тилин лексикологиялык аспектиден изилдөөнү Т.М.Скибина, Н.И.Соломенко, О.Г.Чупрына, И.М.Суховицкая, И.И.Степанченко, К.Д.Данелия ж.б. окумуштуулар колго алышып, лексикалык стратификациянын айрым теориялык жоболорун көрсүтүшүп, принциптерин колдонушат. Мисалга алсак, О.Чупрынанын “Лексико-тематическая группа как предмет историко-семасиологического исследования (на материале торговой лексики английского языка)” деген изилдөөсүндө орто кылымдардагы англис тилиндеги соода-сатыкка байланыштуу лексикалык катмарды жиктөөнүн негизги критерийи катары борбордук мааниге ээ болгон өзөктүү сөз алынат, мисалы, *seap* “торг, сделка” мааниси *seera* “торговец, торгующий”, *searian* “продавать-покупать” ж.б.с. [7, 11-б.] маанилердин жаралышына негиз болгону эске алынып, ушундай маанидеги сөздөр бир лексика-тематикалык топко киргизилет. Ал эми И.И.Степанченконун “Лексика лирики С.Есенина” аттуу изилдөөсүндө акындын ырларынын лексикасы функционалдык аспектиде каралып, ыр тексттери проективдүү, концептуалдуу жана аралаш типтерге бөлүштүрүлүп, чыгармаларынын лексикалык микросистемасы гиперпарадигмалыг (*природа: вода, межа и т.д. + оценка лирическим героем окружающего: любимый и т.д.*) жана парадигмалык маанилери аркылуу аныкталып, бөлүштүрүлөт. Демек, аталган изилдөөлөрдө сөздөрдү лексика-семантикалык груп-

пага ажыратып стратификациялоо процесси сөздүн функционалдык кызматына негизделип ишке ашырылган, сөздүн парадигмалык мааниси эске алынган.

Ошентип, жалпы тил илиминдеги стратификация теориясы социалдык катмарларды жиктөдөн улам пайда болуп, социолингвистикалык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнө негиз түзгөн. Кийинчерээк бул багыттагы изилдөөлөрдүн чөйрөсү кеңейип, тил илиминде функционалдык стратификация, лингвистикалык стратификация, лексикалык стратификация сыяктуу жаңы багыттардын жаралышына алып келген. Бирок лингвистикалык стратификация теориясынын атайын иштелип чыккан теориялык жана практикалык жоболору, принциптери, критерийлери аныктоого алынбай, бул маселени өзүнчө өңүттөн изилдөө маселесине анчейин көңүл бурулбай келген. Андыктан тил илиминдеги бул маселелердин тереңдетилип изилденишине түрткү берген.

Адабияттар:

1. Словарь иностранных слов [Текст]. – 8-е изд. – М.: Рус. яз., 1981. – 620 с.
2. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы [Текст] /А.Д.Швейцер. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
3. Трескова С.И. Функционирование языка массовой коммуникации в условиях многоязычной аудитории [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.И.Трескова. – М., 1976. – 24 с.
4. Давлатназаров, М. Социолингвистический статус лексических заимствований в бесписьменном языке (на материале шугнанского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Давлатназаров. – М., 1992. – 22 с.
5. Карпова, В.В. Иноязычная лексика в художественном тексте (на материалах романа М.Горького “Жизнь Клима Самгина”) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.В.Карпова. – М., 1978. – 13 с.
6. Галиуллин К.Р. К проблеме хронологизации словарного состава русского языка (На материале тюркских лексических элементов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.Р.Галиуллин. – М., 1982. – 22 с.
7. Чупрына, О. Лексико-тематическая группа как предмет историко-семасиологического исследования (на материале торговой лексики английского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /О.Чупрына. М.,1979. -19 с.

Рецензент: д.ф.н., профессор Токоев Т.